Een korte verkenning van Spinoza

Zijn filosofie in de wereld van vandaag

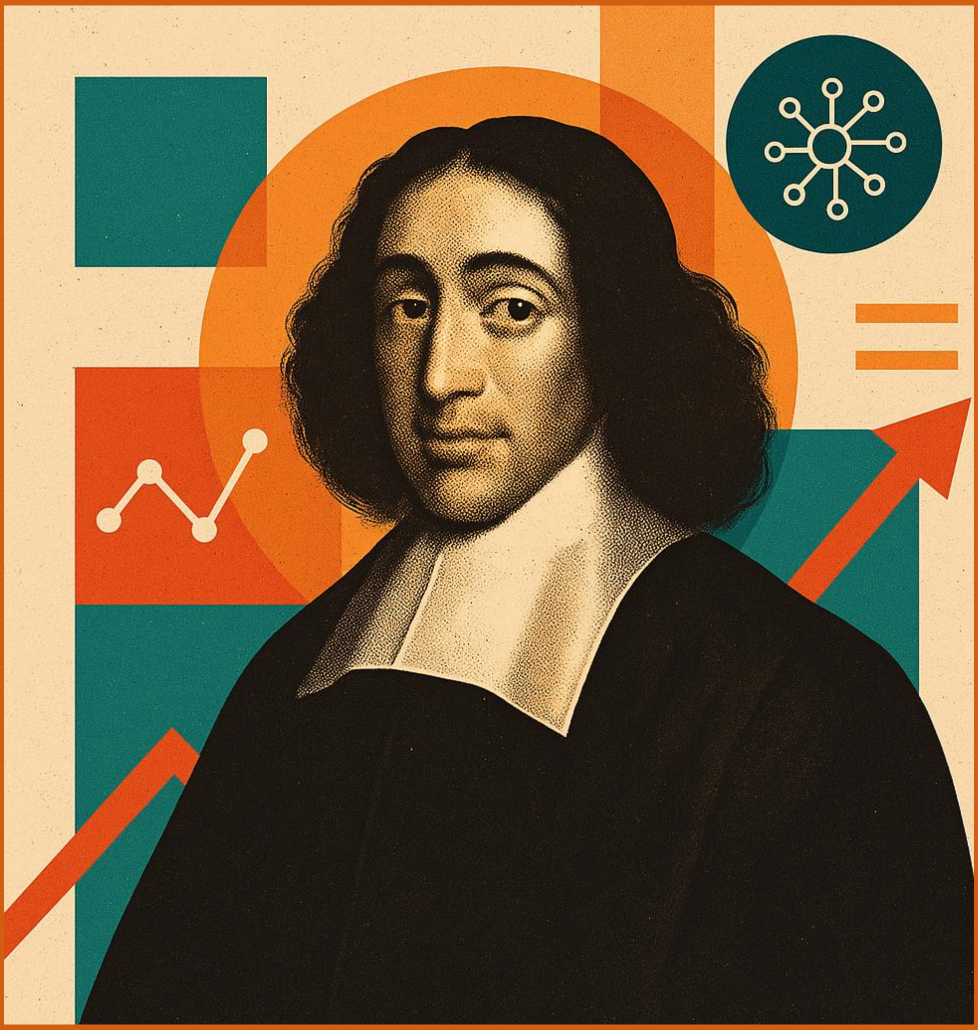

MARCEL GEURTSEN

Een korte verkenning van Spinoza

Zijn filosofie in de wereld van vandaag

C.J.M. Geurtsen

Uitgave in eigen beheer

Amsterdam, 2025

ISBN 978-90-9040668-8

marcel.geurtsen500@gmail.com

Inhoud

Voorwoord	3
Inleiding	5
Hoofdstuk 1 Baruch Spinoza	8
Hoofdstuk 2: Spinoza in het landschap van de filosofie	10
Hoofdstuk 3 De *Ethica*: een filosofisch meesterwerk	13
Hoofdstuk 4 *Tractatus Theologico-Politicus*: filosofie en de maatschappij	20
Hoofdstuk 5 De filosofie van Spinoza in de huidige tijd	23
Bijlage 1 Leeslijst	29
Bijlage 2 Axioma's in de *Ethica*	30

Voorwoord

Er is geen specifieke reden nodig om een boekje over Spinoza te schrijven of beter gezegd, elke reden is een goede reden. 2025 is het jaar dat Amsterdam 750 jaar bestaat en daar hoort ook aandacht bij voor Spinoza, of het nu in de vorm van dit werk is of anderszins. Ik draag hiermee mijn steentje bij. Daarvoor hou ik het werk van Spinoza ook tegen het licht van 2025. Maar wat zou het fascinerend zijn om te weten hoe Spinoza écht zou kijken naar de tijd waarin wij leven. Wat zou hij bijvoorbeeld denken van het Amsterdam van nu? En van de politieke ontwikkelingen in wereld? En over hoe we met de natuur en elkaar omgaan? En voor het overige? Toen ik een hele tijd geleden bij een lezing van Spinoza was, merkte iemand daar op dat Spinoza erg slim was geweest om God gelijk te stellen aan de Natuur, het geheel, zodat hij de religieuze God kon verwijderen zonder zich te ontdoen van het godsbegrip, omdat dit in zijn tijd onmogelijk was. Ik vraag me af of Spinoza God in de huidige tijd zou hebben benoemd, had hij zijn filosofische werken nu geschreven.

In dit boekje heb ik als het ware voorzetten gegeven op een aantal van de antwoorden door gebruikmaking van kunstmatige intelligentie. De afbeeldingen zijn met kunstmatige intelligentie tot stand gekomen en bij het schrijven van de tekst is het als ondersteunend hulpmiddel gebruikt. Het is enerzijds een teken van de tijd. Anderzijds is het in deze context zeer toepasselijk, want dit raakt aan de kern van Spinoza's denken, ook letterlijk, aangezien kunstmatige intelligentie zowel een aanvulling op ons denken vormt als een vervanging van het denken is. In de toekomst geldt dit *a fortiori.* Spinoza zou hierop tegen zijn als het krachten betreft waarover we zelf niet de baas zijn en die ons vervreemden van de rede. Dit belemmert ons kritisch denkvermogen en staat onze vrijheid in de weg. Enkel wanneer het menselijke inzicht in de Natuur erop vooruitgaat is er vooruitgang. Ik ben zo vrij om te stellen dat het op een begrijpelijke manier onder de aandacht brengen van het werk van Spinoza – door daar een boekje over te schrijven – daaronder wel te scharen valt.

Cornelis Johannes Marcel Geurtsen

Amsterdam, juli 2025

Spinoza gaat uit van de kracht van de rede om
de positie van de mens in de wereld te begrijpen
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

Inleiding

Waarom Spinoza?

In een tijd waarin mensen overspoeld worden door meningen, prikkels en onrust, kan het een verademing zijn als er iemand is die zegt: *"Begrijp eerst hoe de dingen in elkaar zitten, pas dan zul je vrij zijn".* Dit was wat Spinoza zei, bijna vier eeuwen geleden. Verrassend genoeg (of juist niet) klinkt deze boodschap vandaag de dag nog net zo relevant als toen. Waarom is dat zo? Het korte antwoord luidt omdat Baruch Spinoza iets doet wat weinig denkers doen. Hij kijkt niet alleen naar de wereld, maar ook naar de plek die wij daarin innemen zonder illusies, zonder dogma's en met een radicale eerlijkheid die vandaag nog steeds ongemakkelijk is.

Spinoza's filosofie is geen dromerig, hoogdravend systeem over een mystieke hogere wereld. Integendeel, het is een nuchtere handleiding voor het leven hier en nu. Voor hem was 'God' niet een man op een wolk, maar de natuur zelf. Dit is Natuur met een hoofdletter N: de wetmatigheid, het geheel. Alles gebeurt met reden, alles volgt uit oorzaak en gevolg. Wij mensen hebben onze plaats binnen dat grote logische raamwerk of we nu willen of niet. Spinoza leert je als het ware te stoppen met vechten tegen wat je niet kunt veranderen. Begrijp het, accepteer het en vind je vrijheid daar waar je wél invloed hebt, namelijk in je manier van denken. Het is geen zweverig idealisme. Het is radicaal realisme.

In een wereld vol algoritmes, overspannenheid, polarisatie en prestatiedruk is dat misschien wel precies het geneesmiddel dat we nodig hebben. Spinoza helpt je echter niet om te ontsnappen aan de werkelijkheid. Wel schept hij een perspectief om de werkelijkheid helder voor ogen te krijgen en er naadloos in op te gaan.

Waarom dit boekje

Dit boekje is voor iedereen die geïnteresseerd is in de rust en de helderheid die Spinoza's kijk op de werkelijkheid kan bieden. Dit betekent anders leren kijken. Dit boekje wil je daarbij wegwijs maken, kort, helder en zonder veel filosofische vaktaal. De ideeën van Spinoza zijn van zichzelf al lastig genoeg te doorgronden, groots en diepgaand als ze zijn. Zijn werk zit vol abstracte begrippen, lange zinnen en filosofische precisie in de vorm axioma's volgens de Euclidische methode. Alles is opgebouwd uit stellingen, definities en bewijzen, zoals bij Euclides. Logisch, alleen niet bepaald uitnodigend. Dat maakt het waardevol maar tegelijkertijd ook behoorlijk taaie kost voor wie gewoon wil begrijpen waar Spinoza nou eigenlijk voor staat. Als je zijn werk zelf wilt lezen, dan is het handig om dat te doen met een begeleidende gids, een commentaar of via een cursus. Zelfs boeken die enkel als inleiding op zijn werk dienen, zijn vaak evengoed een paar honderd pagina's dik. Wat kort heet, blijkt alsnog een studie op zich. Dit boekje is anders. Het is echt kort. Het is een toegangsdeur naar de filosofie van Spinoza. Daarom vermijdt het filosofisch jargon, eindeloze voetnoten en wiskundige axioma's. Verder legt dit boekje uit waarom Spinoza nog altijd relevant is en laat het zien hoe zijn filosofie past binnen de wereld van vandaag.

De opzet van dit boekje

Er wordt een bondig, overzichtelijk beeld gegeven van de persoon Spinoza alsmede van zijn belangrijkste ideeën door zijn twee belangrijkste werken te bespreken: de *Ethica* en de *Tractatus Theologico-Politicus*. Voordat deze werken aan bod komen wordt besproken hoe Spinoza zich verhoudt tot andere filosofen, wat zijn invloed is en waarom hij nog relevant is. In het derde hoofdstuk komt zijn hoofdwerk, de *Ethica*, aan bod, gevolgd door een hoofdstuk over een van zijn andere belangrijke werken, de *Tractatus Theologico-Politicus.* In het hoofdstuk over de *Ethica* gaat het over zijn filosofie in zuivere zin (hoe te kijken naar de werkelijkheid). Het hoofdstuk over de *Tractatus Theologico-Politicus* gaat over de politiek-maatschappelijke dimensie van zijn filosofie (hoe richt je de maatschappij in aan de hand van de leer van Spinoza?). In het daaropvolgende hoofdstuk wordt besproken waarom Spinoza nog altijd actueel is en hoe hij zou denken over maatschappelijke ontwikkelingen in de huidige tijd en de richting waarin de wereld gaat.

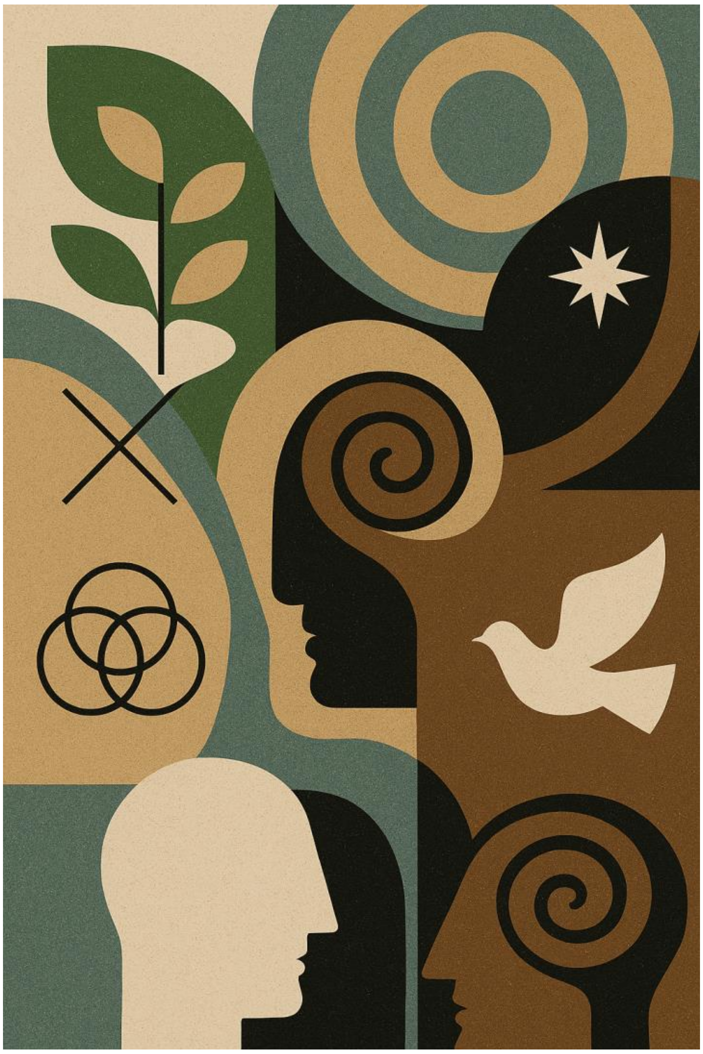

Elementen uit de filosofie van Spinoza
(de Natuur, de mens, denken, vrijheid, verbondenheid)
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

Hoofdstuk 1 Baruch Spinoza

Wie is Spinoza?[1]

Baruch Spinoza wordt in 1632 geboren in Amsterdam, in een Portugees-Joodse familie die naar Nederland is gevlucht voor religieuze vervolging. In die tijd is er in De Republiek der Nederlanden relatief veel vrijheid.[2] Daarbinnen is vooral Amsterdam een plek waar verschillende culturen en godsdiensten samenleven. De stad trekt vrijdenkers aan: joden, protestanten, katholieken, humanisten die elders niet veilig zijn. Dit is tegen de achtergrond van een Europa dat in de zeventiende eeuw wordt verscheurd door religieuze twisten, oorlogen en machtsconflicten tussen kerk en staat. In veel landen wordt anders denken bestraft met censuur, ballingschap of erger. Filosofen moeten hun teksten verhullen, publiceren onder pseudoniem of postuum laten uitgeven. Hoewel de vrijheid in Amsterdam niet absoluut is en daar ook grenzen zijn aan wat je hardop mag zeggen, is er ruimte voor debat, drukpers en intellectuele uitwisseling zoals nergens anders in Europa. Het is geen toeval dat Spinoza juist hier geestelijk heeft kunnen groeien en zijn ideeën heeft kunnen verspreiden.

Toch loopt Spinoza binnen dit ruime kader tegen de grenzen van de vrije meningsuiting aan – en gaat hij eroverheen. Spinoza groeit op binnen de Joodse gemeenschap, krijgt een religieuze opleiding en is voorbestemd om een gerespecteerd burger te worden. Al op jonge leeftijd begint hij vragen te stellen. Over de Bijbel, over God, over de ware aard van de werkelijkheid. Naarmate hij ouder wordt, wijken zijn ideeën geleidelijk meer af van de traditionele leer. Op een gegeven ogenblik komt het zo ver dat men hem begint te zien als een gevaarlijke radicaal. In 1656, als hij 23 is, volgt officiële verstoting (in het Hebreeuws: *cherem*). Dit betekent volledige uitsluiting waardoor geen enkel contact met de Joodse gemeenschap meer mogelijk is. Een uitzonderlijk zware straf. Dit heeft alles te maken met zijn ongebruikelijke ideeën dat God niet buiten de wereld bestaat maar *in alles* zit, dat godsdienstige rituelen geen waarde hebben en dat mensen vrijheid vinden door te begrijpen, niet door te gehoorzamen.

Na zijn verbanning leeft Spinoza een teruggetrokken en eenvoudig leven. Hij verdient de kost als lenzenslijper, een vak dat veel precisie vereist en hem letterlijk een scherpe blik op de wereld geeft. Zijn leven draait om denken, schrijven en gesprekken met andere vrije denkers uit heel Europa. Aanbiedingen voor academische functies wijst hij af uit angst om zijn vrijheid te verliezen.

In 1677 overlijdt hij op 44-jarige leeftijd, waarschijnlijk aan een longaandoening door het fijnstof van het lenzenslijpen. Hij laat een klein doch krachtig levenswerk achter, met als hoogtepunt de *Ethica,* zijn hoofdwerk, dat pas na zijn dood wordt gepubliceerd, omdat het in zijn tijd te omstreden is om uit te geven. Eeuwen na

[1] Omdat dit fijner leest, kies ik ervoor om dit stuk in de tegenwoordige tijd te zetten en niet in de verleden tijd.
[2] Amsterdam wordt in deze tijd ook wel Eleutheropolis genoemd. Stad van de Vrijheid.

zijn dood geldt Spinoza als een van de belangrijkste filosofen ooit, een denker die zijn tijd vooruit was.

Impressie van Spinoza als lenzenslijper
na zijn verbanning uit Amsterdam
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

Hoofdstuk 2: Spinoza in het landschap van de filosofie

Spinoza ten opzichte van andere filosofen

Spinoza's werk staat niet op zichzelf. Zijn filosofie valt binnen een traditie van denkers die eeuwen voor hem begonnen. Hij wordt vaak in één adem genoemd met grote denkers als Descartes, Hobbes en Leibniz, maar hij gaat een heel eigen weg. Zijn zienswijzen wijken op veel punten af van die van andere beroemde denkers. Het is daarom niet verwonderlijk dat zijn ideeën gezorgd hebben voor scherpe reacties bij tijdgenoten en latere filosofen. Juist vergelijking met anderen wordt duidelijk hoe radicaal en eigenzinnig zijn denken is.

Zo is het dat Spinoza in tegenstelling tot veel religieuze filosofen niet gelooft in een God die buiten de wereld staat, maar in een God die samenvalt met de natuur zelf. Terwijl veel filosofen God zien als een scheppende, buitenwereldlijke macht, stelt Spinoza dat God en de natuur hetzelfde zijn. Voor de duidelijkheid is het goed om op te merken dat hij twee soorten natuur onderscheidt:

1. *Natura naturata* (de 'genatureerde natuur')
   Dit is de geschapen, voortgebrachte natuur ofwel alle concrete dingen die uit de natuur (of God) voortkomen, zoals mensen, dieren, planeten, enzovoort. Dit zijn de verschijningsvormen van de natuur, waar wij het in het dagelijks spraakgebruik over hebben.
2. *Natura naturans (*de 'naturende natuur')
   Dit is de actieve, scheppende natuur welke gelijkstaat aan God of de substantie zelf. Het is de oneindige kracht die alles voortbrengt en zichzelf noodzakelijk uitdrukt in eindige vormen (met een begin en een einde). Het is de grondoorzaak van alles wat bestaat. Denk aan de natuur als een soort eeuwige bron of wetmatigheid die alles voortbrengt. Dit is wat Spinoza de Natuur noemt, met een hoofdletter.

Spinoza's unieke kijk op God zit in de tweede vorm van de natuur (Natuur). Voor hem is God geen persoon die oordeelt of ingrijpt, maar het oneindige, natuurlijke geheel van alles wat bestaat. Het is een allesomvattende orde waar wij deel van uitmaken. Dit 'pantheïsme' (God zit overal in) wordt in zijn tijd als godslasterlijk gezien, want daarmee ondermijnt hij het klassieke godsbeeld, alsook het gezag van religieuze instituties. Dat maakt hem tot een radicale denker en in de ogen van zijn tijdgenoten zelfs tot een gevaarlijke.

Een ander voorbeeld is de scheiding tussen lichaam en geest. Neem René Descartes, die in Spinoza's tijd als revolutionair geldt. Descartes stelt dat lichaam en geest twee verschillende substanties zijn: het lichaam materieel, de geest immaterieel. Spinoza verwerpt die scheiding. Voor hem zijn lichaam en geest twee 'uitdrukkingswijzen' van één en dezelfde substantie: de natuur, ofwel God. Daarmee lost hij een filosofisch probleem op dat anderen eeuwenlang bezig zou houden en biedt hij een totaal ander mensbeeld dat samenhangend is in plaats van gespleten.

Dit pantheïsme maakt Spinoza's filosofie juist modern, namelijk zonder bovennatuurlijke aannames, puur gebaseerd op logica en waarneming. Dit hangt direct samen met zijn kijk op vrijheid. Spinoza ziet vrijheid als inzicht. Je bent vrij, niet wanneer je zomaar kunt doen wat je wilt, maar wanneer je begrijpt waarom je iets wilt en in staat bent om daar met verstand op te reageren. Contrasteer dit met bijvoorbeeld Hobbes die vrijheid beschrijft als de afwezigheid van dwang. Voor Spinoza is dit een te passieve insteek. Voor hem is vrijheid geen gegeven, maar een proces van begrijpen. Dat gezegd hebbende, Spinoza is geen makkelijk denker, wel een zuivere. Hij neemt niets aan op gezag, noch op basis van geloof, traditie of emotie. Alles moet begrepen kunnen worden. Daarmee staat hij los van religie, los van ideologie, en verrassend dicht bij de manier waarop we vandaag de dag naar wetenschap, ethiek en vrijheid kijken.

De mens is deel van de natuur, en niet een koninkrijk binnen een koninkrijk.
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

W**aarom Spinoza nog steeds telt**

Niettegenstaande het voorgaande staat Spinoza niet buiten de filosofische traditie. Hij bouwt voort op eerdere ideeën, vooral uit de Griekse oudheid en het

rationalisme. Daarbij trekt hij de logica consequent door, ook als de uitkomst ongemakkelijk is. Waar anderen misschien stoppen bij wat sociaal wenselijk of veilig is, gaat Spinoza verder tot het uiterste. Waar anderen scheidingen maken tussen lichaam en geest, tussen God en wereld, tussen mens en natuur, heft Spinoza die scheidingen op. Vanwege die radicale visie is hij vervloekt en is men pas veel later beginnen te beseffen hoe krachtig en vernieuwend zijn denken werkelijk was. Hij biedt een filosofie zonder bovennatuurlijke aannames, zonder morele preken, maar mét een diep vertrouwen in de kracht van de rede én in het vermogen van mensen om zichzelf en de wereld te begrijpen. Dat maakt hem, tot op de dag van vandaag, een van de meest indrukwekkende en onafhankelijke denkers uit de geschiedenis.

Precies dat zorgt ervoor dat Spinoza vandaag nog relevant is. In een tijd waarin religie, ideologie en identiteit weer op een polariserende manier op de voorgrond treden, biedt Spinoza een ander uitgangspunt, namelijk menselijke eenheid door inzicht, niet door groepsgevoel. In een wereld waarin we worden overspoeld door informatie, meningen en emoties, herinnert hij ons eraan dat waar begrip groeit, de verwarring wijkt.

Spinoza is geen filosoof van snelle antwoorden, wel van diepe helderheid. Hij vraagt veel van ons, geduld, denken, zelfonderzoek. Daar geeft hij iets unieks voor terug en wel een visie op de mens als deel van de natuur, die vol passie zit en vol potentieel tot begrip en vrijheid. Dit zijn thema's die van alle tijden zijn.

Hoofdstuk 3 De *Ethica*: een filosofisch meesterwerk

Een invloedrijk, maar omstreden boek

De *Ethica* is het hoofdwerk van Spinoza en tegelijk een van de meest merkwaardige boeken in de hele geschiedenis van de filosofie.[3] Het is geen boek dat je even leest en het is zeker geen boek dat je makkelijk begrijpt. Het is evenwel een boek dat, als je het eenmaal doorziet, de manier verandert waarop je naar jezelf, de wereld en het bestaan kijkt. Ondanks (of dankzij) zijn moeilijkheidsgraad is de *Ethica* tot op de dag van vandaag invloedrijk. Grote denkers als Goethe, Hegel, Nietzsche en Einstein noemen Spinoza als inspiratiebron. Volgens de Franse filosoof Gilles Deleuze is Spinoza 'de Prins van de filosofen'. En vandaag de dag, in een wereld vol versnippering, crisis, dogma's en oppervlakkige meningen, biedt Spinoza iets zeldzaams in de vorm van een logisch, samenhangend wereldbeeld waarin emotie, rede en natuur niet tegenover elkaar staan, maar in elkaar grijpen. De *Ethica* is geen troostboek. Het is wel een boek dat verlichting biedt door helderheid.

Spinoza schreef de *Ethica* als een meetkundig systeem, niet in gewone lopende tekst. Het behelst een serie wiskundige bewijzen met definities, axioma's (uitgangspunten), stellingen, bewijzen, toelichtingen en aantekeningen. De reden hiervoor is dat hij vindt dat de waarheid niet afhankelijk mag zijn van persoonlijke meningen of retoriek. Als iets écht waar is, dan moet het logisch te bewijzen zijn, stap voor stap, alsof je een meetkundige figuur tekent. Voor veel lezers maakt dit de *Ethica* in eerste instantie ondoordringbaar. Dit staat in tegenstelling met het doel van die vorm, want Spinoza is juist gericht op helderheid en transparantie; je kunt het niet zomaar oneens zijn met Spinoza zonder te zien waar je in zijn redenering afhaakt.

De *Ethica* bestaat uit vijf delen:

1. **Over God**
   Spinoza's visie op God als de enige substantie, de Natuur zelf. Hier legt hij het fundament van zijn hele systeem.
2. **Over de aard en oorsprong van de geest**
   Hoe de menselijke geest werkt, en hoe denken en lichaam niet twee dingen zijn, maar twee gezichten van dezelfde werkelijkheid.
3. **Over de oorsprong en aard van de emoties**
   Een revolutionaire analyse van menselijke emoties als natuurlijke fenomenen met oorzaken, geen mysterieuze krachten.
4. **Over de macht van de rede**
   Hoe we onszelf kunnen bevrijden van passieve emoties door te leven volgens het verstand.

---

[3] Volledige titel: *Ethica, ordine geometrico demonstrata* (Ethica, op meetkundige wijze aangetoond).

5. **Over de vrijheid van de mens**
   Wat ware vrijheid is: inzicht, vrede en de ervaring van eeuwige vreugde in het begrijpen van de wereld zoals die is.

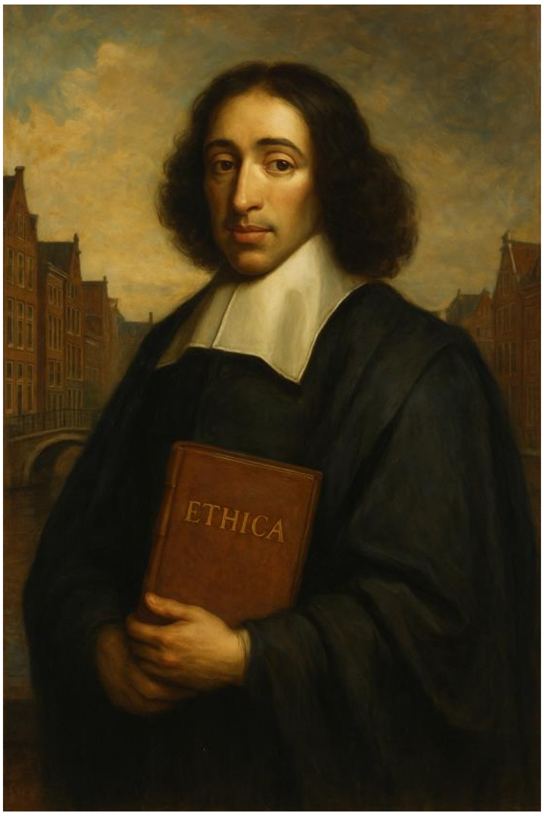

Spinoza met de Ethica
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

Spinoza's kernideeën

Wie Spinoza wil begrijpen, moet bereid zijn om vertrouwde begrippen even los te laten. Vrijheid, God, goed en kwaad zijn termen die bij hem een andere lading hebben dan wat gangbaar is. Spinoza bouwt zijn denken op alsof het een wiskundig systeem is, namelijk stap voor stap, zonder aannames, alleen op basis van wat hij logisch kan afleiden. We kunnen pas vrij zijn als we zien hoe de wereld in elkaar zit en hoe wij er onderdeel van uitmaken. Wie ziet hoe alles met elkaar samenhangt raakt minder meegesleept door gevoelens van angst, woede, hoop of teleurstelling. Spinoza noemt gevoelens 'affecten'. Daarmee bedoelt hij alles wat ons gemoed beïnvloedt, zoals blijdschap, verdriet, verlangen, angst, enzovoort. Veel van wat we doen komt voort uit zulke gevoelens, vaak zonder dat we er zelf grip op hebben. Spinoza wilde laten zien hoe we die gevoelens beter kunnen begrijpen, zodat we er minder slaaf van zijn en vrijer kunnen leven.

Hieronder zijn de belangrijkste ideeën kernachtig en helder uiteengezet die uit de *Ethica* zijn op te maken. Voor de duidelijkheid, het betreft hier niet de zeven axioma's uit het boek. Het zijn (toevalligerwijs) zeven grondgedachten die uit zijn

axiomatisch opgebouwde logische systeem (van definities, axioma's en stellingen) zijn af te leiden.[4] Voor de academisch geoefende lezer zal dit niet tot een dieper inzicht leiden, voor de gemiddelde lezer wordt zo het risico op verdrinking in de diepgang vermeden. Een bruikbaar inzicht in de fundamentele ideeën die zijn hele filosofie dragen met implicaties voor hoe we naar de wereld, onszelf en God kijken, is hier het doel. De uitgangspunten zijn als volgt:[5]

1. God is de Natuur (de enige substantie)

Het eerste uitgangspunt van Spinoza behelst zijn (in zijn tijd) radicale zienswijze op God. Volgens hem zijn God en natuur een en dezelfde. God is niet een persoon die oordeelt of straft, geen vaderfiguur. God is de Natuur.[6] Dit is voor hem een wiskundige gelijkstelling en hij noemt die 'substantie'. Het is alles wat bestaat. Alles is één geheel. Denk niet alleen aan de fysieke natuur, maar ook de wetten die de natuur beheersen. Dat impliceert dat God niet iets is buiten jou. Nee, jij bent een onderdeel van God, net zoals een golf een onderdeel is van de zee. Het is meteen duidelijk waarom dit vanuit religieus oogpunt een omstreden idee is: de mens is gelijk aan God en is niet ondergeschikt. Er is geen hogere macht. Spinoza ziet het simpelweg zo dat alles gebeurt volgens natuurwetten, waarbij God geen controle of invloed heeft. Alles binnen dat geheel neemt simpelweg zijn loop. Het is aan jou om dat te begrijpen, niet om je ertegen te verzetten.

2. Alles gebeurt door noodzakelijkheid (determinisme)

Spinoza's tweede uitgangspunt is dat niets zomaar gebeurt. Alles wat gebeurt is een logisch gevolg van wat eraan voorafgaat en dat verloopt volgens de natuurwetten. Dat wil zeggen, het volgt uit de aard van God. Ook onze gedachten en emoties zijn geen willekeur, maar ontstaan door oorzaak en gevolg. Elk gevoel, elke gedachte, elke handeling, alles vloeit voort uit wat eraan voorafging. Spinoza ziet de werkelijkheid als één grote keten van oorzaken en gevolgen. Zelfs je 'vrije wil' maakt deel uit van die keten. Vrijheid in de zin van "*ik had ook iets anders kunnen doen*", bestaat volgens hem niet. Je deed wat je deed, omdat de omstandigheden en je aard je die kant opstuurden. Een voorbeeld is dat je fel reageert in een discussie, terwijl je je had voorgenomen rustig te blijven. Volgens Spinoza is die uitbarsting geen mysterie of zwakte, maar het gevolg van allerlei factoren: je humeur, je ervaringen, je karakter, je biochemie.

3. Wij zijn deel van die natuur, onderworpen aan dezelfde wetten

Als mens ben je niet losstaand van de wereld en vrij om alles te doen wat je zelf wilt. Wat je voelt en denkt komt voort uit je lichaam, je omgeving en je ervaringen. Hierbij is het zo dat geest en lichaam geen gescheiden zaken zijn. Zij zijn een

---

[4] De axioma's van Spinoza's *Ethica* staan in bijlage 2.

[5] Deze zeven kernideeën dienen niet verward te worden met de zeven axioma's uit de *Ethica*. Zie voor deze axioma's Bijlage 2.

[6] Deus sive Natura (God ofwel de Natuur).

geheel in die zin dat volgens Spinoza de geest het idee is van het lichaam. Dit lichaam is onderworpen aan het systeem van oorzaken en gevolgen. Spinoza benadrukt dat er voor de mens geen apart systeem is. Alles is met alles verbonden. Voor ons gelden dezelfde wetten als voor een uil, een boom of een steen. De mens is geen koninkrijk binnen een koninkrijk. Een steen mag dan geen emoties hebben, deze is even natuurlijk als onze verlangens, driften en gevoelens die op hun beurt even natuurlijk zijn als zwaartekracht of zonlicht. Onze emoties verdienen begrip, geen moreel oordeel. Zodra je dat ziet, kun je beginnen met jezelf begrijpen en beheersen. Neem dit voorbeeld. Je voelt je schuldig over je jaloezie of angst. Spinoza zou zeggen dat dit gevoel niet 'slecht' is. Het is gewoon menselijk. Maar door het te onderzoeken, kun je leren om er minder door beheerst te worden. Begrip is de sleutel. Spreekt Spinoza daarmee niet zichzelf tegen? Er is immers geen vrije wil op grond van het tweede uitgangspunt. Zie hieromtrent echter het vierde uitgangspunt.

4. Vrijheid betekent leven volgens de rede

Spinoza zegt ook dat er wél een soort vrijheid is, alleen zit het hem niet in willekeurig handelen, maar in begrijpen waarom je iets doet of voelt. Als je begrijpt wat je emoties veroorzaakt, kun je er beter mee omgaan en verword je niet tot slaaf van je impulsen. Stel je voor: je voelt je boos omdat een collega je onderbreekt tijdens een vergadering. Veel mensen zouden vinden dat ze dan het recht hebben om zich zo te voelen. Volgens Spinoza ontstaat die boosheid echter door je eigen ideeën en verwachtingen, dus door je instelling. Als je begrijpt waarom je boos bent, kun je die emotie relativeren en misschien op een rustigere manier reageren. Het gaat erom die te leren begrijpen en er los van te komen. Wanneer je dat doet, vindt er een innerlijke verandering plaats. Je bent dan als het ware gedeprogrammeerd voor toekomstige situaties. Dit valt nog steeds niet onder de noemer van vrije wil, want de wetmatigheden van de Natuur blijven sturend. Waar het hier om gaat is dat je de keuze hebt om je in je handelen te laten leiden door emoties of door de rede. De rede hoort de basis te vormen. Vrijheid is begrijpen en begrijpen is vrijheid.

5. *Emoties zijn natuurlijk en hebben betekenis*

Na het voorgaande uitgangspunt zou de gedachte kunnen postvatten dat volgens Spinoza emoties een hinderlijke sta-in-de-weg zijn in het dagelijks leven, die je moet bestrijden en vermijden. Niks is echter minder waar. Boosheid, angst en jaloezie zin volgens hem allemaal natuurlijke reacties. Ze zijn niet fout. Wel zijn ze vaak passief in die zin dat ze je overkomen. Door inzicht kun je emoties transformeren tot iets dat jou dient. Spinoza maakt een onderscheid tussen passieve en actieve emoties. Bij een passieve emoties ben je overgeleverd aan een bepaald gevoel. Bij een actieve emotie begrijp je het gevoel en handel je er bewust mee. Spinoza geeft hier eigenlijk aan dat emoties datgene zijn wat ons in gang zet, wat ons drijft. De oorspronkelijke Latijnse betekenis van emotie is immers ook een innerlijke beweging die naar buiten komt. Dat Spinoza de rede op een centrale plek zet in zijn werk (en min of meer op een voetstuk plaatst) wil dus

niet zeggen dat hij een koude, gevoelloze kijk op de wereld heeft. Emoties zijn er een noodzakelijk en volwaardig onderdeel van. Waar Spinoza alleen op hamert is dat emoties de mens niet mogen beheersen, want dan is hij daar een gevangen van. Het is andersom. Een vrij mens beheerst zijn emoties door ze te overstijgen.

6. Alles is verbonden

Bij Spinoza is God de Natuur. Dit is de substantie. Omdat alles één substantie is, hangt alles met elkaar samen. Jouw leven raakt het mijne en de Natuur beïnvloedt ons allemaal. Geen enkel ding staat volledig op zichzelf. Dit leidt tot een allesomvattende logica én verbondenheid. Een voorbeeld is wanneer iemand jouw onrecht aandoet, het verleidelijk is om die persoon te haten. Spinoza zou dan zeggen dat die persoon handelt als gevolg van een keten van oorzaken. Misschien is dit handelen uit onwetendheid, pijn, of angst. Het gaat erom dat er achterliggende oorzaken zijn. Dit is geen oordeel waarmee het handelen wordt goedgepraat. Dat niet. Maar het maakt haat overbodig. Je hebt de keuze om inzicht op te doen met betrekking tot de situatie van deze persoon en zijn handelen in plaats van wraak te nemen.

7. innerlijke rust door kennis

Uiteindelijk wil iedereen gelukkig zijn. Spinoza geeft aan dat je dit bereikt door je verstand te gebruiken. Zo kun je begrijpen hoe de wereld werkt, wat tot vrijheid leidt. Het doel van het leven is niet bezit, macht of genot. Het is helderheid. Dit noemt Spinoza beatitudo: diepe duurzame vreugde die ontstaat als je leeft volgens de rede en in harmonie bent met jezelf en de wereld. Het is geen oppervlakkig geluk, noch is het een triomfantelijk, euforisch gevoel dat je overspoelt. Het is innerlijke rust die aanhoudt zolang je de wereld om je heen en je innerlijke wereld begrijpt en je plek daarin leert accepteren. Het moge duidelijk zijn dat dit geen blinde berusting is. Integendeel, het is bewuste actieve rust. Dit volgt ook uit uitgangspunt 5, dat actieve emoties centraal stelt. Door het opdoen van kennis van God (de Natuur) ervaart de mens het maximale geluk en leeft hij in vrede met zichzelf. Zo bereikt hij het hoogste goed: intellectuele liefde tot God.

Wie goed kijkt ziet volgens Spinoza dat alles verbonden is.

Polemische opvattingen

Spinoza publiceert de *Ethica* niet tijdens zijn leven. Hij weet dat het boek te explosief is, te gevaarlijk voor zijn tijd. Hij valt immers niet alleen het traditionele godsbeeld aan, maar ook de vrije wil, het gezag van godsdienstige instellingen en zelfs het idee dat de mens een bijzondere plaats in het universum zou innemen. Pas na zijn dood in 1677 wordt het boek uitgegeven en vrijwel meteen verboden in verschillende landen. Toch verspreidt het zich onder vrije denkers als een geheim document. In de eeuw daarna wordt Spinoza gelezen door filosofen, kunstenaars en politici, vaak met bewondering, soms met afschuw of angst, maar naar alle waarschijnlijkheid altijd met een sterk gevoel erbij.

Hetgeen de *Ethica* zo gevaarlijk maakt is dat het God uit de hemel naar beneden haalt en hem in de wereld zelf plaatst tussen, te midden en als onderdeel van alles (het geheel). Hiermee is het boek in de 17e eeuw bedreigender voor de godsdienstige en politieke instanties dan een godslasterlijk pamflet. Het gaat om een volstrekt onaanvaardbare stellingname. Enkele belangrijke omstreden gevolgtrekkingen die uit het boek zijn te herleiden zijn, zijn:

- *God is geen persoon, maar natuur (Natuur)*
  Spinoza stelt dat God geen schepper buiten de wereld is, geen wezen met een wil of bewustzijn zoals wij, maar simpelweg de orde van de natuur zelf. Daarmee schaft hij in één klap het klassieke godsbeeld af. Geen gebed, geen wonderen, geen voorzienigheid.

- *Religieuze teksten zijn mensenwerk*
  Spinoza stelt dat de Bijbel geen bovennatuurlijk boek is, maar een

verzameling teksten geschreven door mensen in hun tijd en cultuur. Een revolutionaire stelling in de 17e eeuw, en de reden dat hij door joodse en christelijke autoriteiten tijdens zijn leven wordt gewantrouwd.

- *De vrije wil bestaat niet*
  In een tijd waarin religie sterk draait om beloning, straf en zonde, beweert Spinoza dat mensen niets 'uit vrije wil' doen. Alles wat we doen is het gevolg van oorzaken. Zonde en verlossing ruilt hij in voor natuurwetten.

- *Er is geen leven na de dood*
  Spinoza gelooft niet in een onsterfelijke ziel zoals die in joodse, christelijke of islamitische tradities voorkomt. Voor hem is er alleen het eeuwige 'nu'. Dit betekent voor Spinoza begrijpen hoe alles voortkomt ui de Natuur van God. Dit is een tijdloos begrip. In die zin leeft de ziel voort in zoverre deze inzicht bereikt. Er is echter geen hemel en geen hel, geen angst en geen troost.

Bron: *Spinoza's ´Ethica'* (1677)

Hoofdstuk 4 *Tractatus Theologico-Politicus*: filosofie en de maatschappij

De inhoud van de *Tractatus Theologico-Politicus*

Spinoza's *Tractatus Theologico-Politicus* (*Tractatus*) uit 1670 is een vlammend pleidooi voor vrijheid van denken en spreken.[7] Het werk scharniert met de *Ethica* op die manier dat laatstgenoemde werk het inhoudelijke hart van Spinoza's filosofie vormt, terwijl de *Tractatus* deze inhoudelijke ideeën in een praktische en maatschappelijke context plaatst. Anders gezegd, de *Ethica* is Spinoza's blauwdruk van de werkelijkheid. Het is metafysisch-theoretisch. De *Tractatus* past die inzichten toe op concrete maatschappelijke kwesties zoals religieuze macht, bijbelinterpretatie en de rol van de staat. Het is politiek-filosofisch, waarbij het publieke debat centraal staat. Je zou kunnen zeggen dat hij rekening houdend met zijn filosofische uitgangspunten in de *Ethica* de spelregels formuleert in de *Tractatus* die gelden bij de inrichting van een vrije samenleving.

In de *Tractatus* stelt Spinoza dat religie vaak misbruikt wordt om mensen dom en gehoorzaam te houden, hoewel ware godsdienst juist samengaat met rede en vrijheid. Volgens Spinoza moet een staat de vrijheid van meningsuiting garanderen, zelfs als ideeën onwelgevallig zijn. Ook pleit hij voor een strikte scheiding tussen kerk en staat. Dit maakt het boek tot een van de vroegste moderne verdedigingen van een seculiere, tolerante samenleving. Spinoza schreef het werk niet als een abstracte filosofische verhandeling, maar als een interventie in een maatschappelijk debat. Het is geschreven met het doel om de grondslagen te leggen voor een vrije samenleving, waarin de overheid niet onderworpen is aan religieuze macht, en waarin burgers vrij zijn om te denken en zeggen wat zij willen zolang ze de wet naleven.

De belangrijkste opvattingen die uit *Tractatus* naar voren komen zijn:

- *Vrijheid van denken en spreken is essentieel voor een gezonde samenleving*
  Spinoza stelt dat mensen vrij moeten zijn om te denken wat ze willen en om hun ideeën uit te spreken, ook als die religie of de staat bekritiseren. Zonder die vrijheid stagneert de samenleving. Er wordt dan halsstarrig vastgehouden aan bestaande ideeën, zodat er van ontwikkeling geen sprake is. In een vrij staatsbestel is het eenieder toegestaan te denken wat hij wil en te zeggen wat hij denkt, wat leidt tot discussies, nieuwe, verfrissende inzichten en kennisvergaring.
- *Godsdienst moet ondergeschikt zijn aan de staat*

---

[7] Volledige titel: *Tractatus Theologico-Politicus, continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum ipsius pace et pietate tolli non posse* (Theologisch-politiek traktaat, bevattende enige verhandelingen waarin wordt aangetoond dat de vrijheid om te filosoferen niet alleen verenigbaar is met de vroomheid en de rust van de staat, maar dat het zonder die vrijheid zelfs onmogelijk is om deze te handhaven)

Spinoza heeft tijdens zijn leven gezien hoe religieuze leiders politieke macht hebben gebruikt om mensen te onderdrukken. Hij vindt dat de overheid verantwoordelijk is voor orde en veiligheid, niet de kerk. Godsdienst moet mensen helpen moreel te leven, niet overheersen.

- *De Bijbel moet rationeel en historisch worden gelezen*
  Spinoza pleit voor een kritische benadering van de Bijbel. Hij ziet het als een verzameling teksten van verschillende auteurs, geschreven in verschillende tijden. Het is noch een letterlijk, noch een goddelijk boek.
- *Geloof en rede zijn twee verschillende dingen*
  Geloof is volgens Spinoza gericht op gehoorzaamheid en praktische moraal. Het gaat uit van autoriteit. Daarentegen gaat het bij rede om waarheidsvinding: de mens kan zichzelf of de wereld om hem heen begrijpen. Deze twee zaken mogen niet verward worden. Het opleggen van godsdienst als absolute waarheid leidt tot beperking van denken in vrijheid. Aan de andere kant leidt het opleggen van de rede aan mensen die niet geleerd of onkundig zijn tot onbegrip, verwarring en opstandigheid.
- *De macht van de staat berust op het recht van de massa*
  De overheid heeft gezag omdat mensen haar dat toevertrouwen. Macht is dus niet van God gegeven, zoals men in Spinoza's tijd vaak dacht, maar gebaseerd op collectief gezag, hetgeen een zeer modern democratisch idee is.
- *Religieuze intolerantie leidt tot politieke instabiliteit*
  Volgens Spinoza zijn samenlevingen pas echt stabiel als ze ruimte bieden voor verschillende meningen, ook religieuze. Intolerantie en onderdrukking leiden tot angst, hypocrisie, onvrede en opstand. Dit kunnen de gevolgen zijn als de samenleving niet conform de spelregels van zijn traktaat is ingericht.

Bron: *Tractatus Theologico-Politicus*, Spinoza (1670)

De betekenis en invloed van de *Tractatus Theologico-Politicus*

In tegenstelling tot de *Ethica* heeft Spinoza de *Tractatus* wel tijdens zijn leven gepubliceerd, zij het anoniem. Het is kort na de verschijning al zeer omstreden, net als de *Ethica*, en wordt al snel verboden in meerdere landen. Spinoza is door tijdgenoten beschuldigd van atheïsme, een serieus vergrijp in zijn tijd, ook al noemt hij zelf God de kern van alles. Ondanks dat is het in de loop van de tijd een erg invloedrijk boek geworden door de baanbrekende inhoud ervan. De manier waarop in het boek de vrijheid van meningsuiting en secularisme verdedigd worden is als zodanig indertijd niet eerder gezien. Spinoza stelt dat een staat pas echt stabiel kan zijn wanneer mensen vrij zijn om te denken, geloven en spreken. Het is een mijlpaal in de ontwikkeling van het democratische denken. Zijn ideeën in de *Tractatus* hebben latere filosofen beïnvloed, zoals Locke, Lessing en Kant, alsmede de Verlichtingsdenkers in Frankrijk. De *Ethica* mag dan Spinoza's magnum opus zijn, het is een behoorlijk abstract boek. De *Tractatus* is concreter, maatschappelijk tastbaarder. Voor velen is het een praktijkgerichte inleiding op zijn denken de *Tractatus* is Spinoza's poging om zijn filosofie maatschappelijk te verantwoorden, in een wereld die nog niet klaar was voor zijn radicale ideeën. Hij heeft de voorwaarden willen scheppen waarin de *Ethica* überhaupt gelezen en begrepen kon worden.

Hoofdstuk 5 De filosofie van Spinoza in de huidige tijd

Spinoza en de politiek-maatschappelijke situatie van vandaag

Voor Spinoza is vrijheid niet simpelweg de afwezigheid van onderdrukking. Het is ook het vermogen om volgens de rede te leven, vrij van irrationele angsten en verlangens. In de *Tractatus* schrijft Spinoza dat de democratie 'het meest overeenkomt met de natuurlijke rede', omdat mensen vrij zijn om te kiezen wie ze willen als hun bestuur en ze wetten gehoorzamen die ze zodoende via eigen deelname hebben helpen instellen. De vraag rijst wat Spinoza zou zeggen van de daadwerkelijke inrichting van ons huidige politiek-maatschappelijke bestel en de ruimte die daarbinnen is voor de rede. Die ruimte wordt gemaximaliseerd in een stabiele samenleving waarin mensen floreren. Dat is niet het geval wanneer er economische onvrede en onzekerheid is, wat mensen bevattelijker maakt voor angst, verdeeldheid en manipulatie.

De huidige economische situatie lijkt duidelijke trekken te vertonen die overeenkomen met een voedingsbodem voor onvrede. Zo komt rijkdom steeds meer geconcentreerd in handen van een relatief kleine groep mensen die daardoor bovendien een hoop macht krijgen om het publieke debat te sturen of te smoren met alle gevolgen voor vrije meningsvorming van dien. Ook zijn veel mensen bang om hun bestaanszekerheid kwijt te raken, bijvoorbeeld omdat hun baan in de toekomst vervangen zou kunnen worden door kunstmatige intelligentie of door migranten. Daarnaast zijn er almaar stijgende huizenprijzen en is er aanzienlijke inflatie, waarbij het kenmerkende van inflatie is dat dit vooral te zien is als een 'belasting' op mensen met een minder hoog inkomen; voor hen maken de uitgaven voor eerste levensbehoeften immers een groter deel uit van hun inkomen. Hierdoor voelen zij prijsstijgingen veel sterker in hun portemonnee, terwijl welvarende personen er vrijwel immuun voor zijn.

Een samenleving als deze, waarin mensen steeds meer voor zichzelf strijden en waarin concurrentie en egoïsme meer en meer de boventoon gaan voren, is in de ogen van Spinoza instabiel. Dit is ook terug te zien in politieke verdeeldheid met polarisatie tussen partijen en toenemende vervreemding van de kiezer. Te zien is ook dat autocratische partijen met populistische inslag inspelen op de angsten van de kiezer met spookverhalen en veelal valse beloftes. Voor Spinoza is dat een hellend vlak, want hij is van mening dat mensen van nature afhankelijk zijn van elkaar, niet in de laatste plaats omdat alles met elkaar samenhangt. Samenwerking vanuit begrip maakt mensen krachtiger. Sociale structuren die gebaseerd zijn op solidariteit, redelijkheid en gedeeld welzijn zijn rationeler en dus deugdzaam volgens Spinoza.

Daarom zou hij kritisch staan tegenover een economie die buitensporige ongelijkheid veroorzaakt, omdat deze een gebrek aan rede en samenhang weerspiegelt. Waar hij voor waarschuwt is om de hieruit voortvloeiende woede en

vrees niet leidend te laten zijn door impulsief en onnadenkend te handelen, want dan ontstaat er wanorde. Een samenleving die in plaats daarvan vanuit inzicht en rede handelt, komt vanzelf tot de juiste oplossingen. Het mag duidelijk zijn dat dit een dringende aanbeveling inhoudt om op politici te stemmen die deze opvatting huldigen en bereid zijn om het economische systeem en de maatschappij als geheel navenant in te richten.

Spinoza in de schaduw van algoritmes

In de voorgaande paragraaf speelt stilzwijgend de aanname dat mensen de mogelijkheid hebben om de juiste keuzes kunnen maken binnen de economische, politieke, technologische en maatschappelijke situatie van de tijd waarin zij leven. Ondanks zijn grote voorstellingsvermogen is het maar de vraag of Spinoza zich een idee zou hebben kunnen vormen van de huidige toestand. Vooral qua technologie is er nogal wat veranderd. Spinoza zou smartphones, sociale media, algoritmes en kunstmatige intelligentie (AI) niet alleen wonderlijk intrigerend hebben gevonden, hij zou deze nieuwe ontwikkelingen op filosofische wijze willen duiden, ze willen plaatsen binnen het filosofische systeem dat zijn samenhangende wereldbeeld vormt. Het is aannemelijk dat hij dan meteen zou hebben ingezien wat er op het spel staat, namelijk de strijd tussen rede en passie, tussen inzicht en manipulatie.

Dit heeft ermee te maken dat binnen Spinoza's filosofie de mensen zich in de basis niet gedragen als vrije wezens die zomaar kiezen wat zij willen. Integendeel, de meeste mensen leven volgens hem in de greep van hun passies, van angsten, verlangens, vooroordelen en misverstanden. Wie mensen wil beheersen, hoeft hen verstandelijk niet te overtuigen. Je hoeft alleen maar hun angsten aan te wakkeren of hun woede te ontsteken. In een wereld waarin commerciële en politieke machten er belang bij hebben dat mensen níet begrijpen, maar juist reageren (boos klikken, impulsief delen, vijanden aanwijzen) komt die vrijheid zwaar onder druk te staan. De digitale wereld is zowel een informatierijke plaats als een ruimte van verwarring, dankzij alle tegenstrijdige informatie die er te vinden is. Kunstmatige intelligentie, hoe indrukwekkend ook, kan deze verwarring versterken als ze wordt ingezet om illusies geloofwaardiger te maken, om beelden en teksten te maken die er waar uitzien maar het niet zijn. Sociale media zijn hierbij als een megafoon voor de snelle verspreiding van (des)informatie.

Spinoza zou waarschuwen voor politieke propaganda, verslaving aan sociale media en de verspreiding van nepnieuws, waarmee onze onzekerheid en wantrouwen worden uitgebuit, met name door autocratische en identitaire bewegingen. In zijn tijd komt het gevaar van religieuze dogma's, persoonlijke goden en morele wetten gebaseerd op angst en beloning. In onze tijd zijn de nieuwe afgoden:

- *het algoritme* dat zogenaamd weet wat je wilt vóór je het zelf weet;
- *kunstmatige intelligentie* die steeds slimmer wordt, maar zich niet bewust is;
- *de politicus* die zekerheid belooft als je hem op zijn woord gelooft;
- *de influencer* die waarheid verwart met aandacht.

Zij geven ons het gevoel dat er een richting is, een structuur, een plan, net als bij het traditionele godsbegrip. Spinoza zou zeggen dat dit illusies zijn. Geen van deze krachten is wezenlijk, noodzakelijk of eeuwig. Ze zijn opgebouwd uit menselijke verlangens en daarmee onvolmaakt. Om het concreet te maken, sociale media en kunstmatige intelligentie (zoals algoritmes die bepaalde artikelen aanbevelen) vergroten het effect van echokamers. Het zijn digitale omgevingen waarin mensen informatie tegenkomen die hun bestaande overtuigingen bevestigt. Dit gebeurt vaak ongemerkt, doordat AI-gestuurde systemen geoptimaliseerd zijn om aandacht vast te houden. De makkelijkste manier om dat te doen is door mensen te geven wat ze al leuk vinden of geloven. Het verergert hun vooroordelen bij gebrek aan kritische tegengeluiden.

Toch zou Spinoza deze zaken niet zonder meer veroordelen. Hij zou ze beoordelen zoals hij alles beoordeelt. Dat is naar de mate waarin het ons helpt de werkelijkheid beter te begrijpen en dus onszelf beter te begrijpen. Iets als kunstmatige intelligentie is echter wel een dubbelzijdig zwaard. Aan de ene kant kan het misleidend zijn door afbeeldingen, teksten en patronen te genereren die geen relatie hebben met de 'echte' wereld. Zo kan het mensen aanzetten tot handelingen op basis van schijn. Aan de andere kant opent het ook nieuwe mogelijkheden voor kennis. Dankzij AI kunnen we complexe patronen in data herkennen, nieuwe medische inzichten ontdekken, wetenschappelijke modellen verbeteren en zelfs filosofische teksten, zoals die van Spinoza zelf, op nieuwe manieren analyseren of toegankelijk maken. Voor de goede orde, al deze nieuwe technologie is net zo goed onderdeel van de wereld als al het andere dat bestaat. Smartphones, sociale media en kunstmatige intelligentie helpen zodoende mee om de werkelijkheid zelf te vormen. Er is een wisselwerking binnen een allesomvattend geheel. Waar Spinoza op hamert is om onze vrijheid van denken niet te veronachtzamen en te letten op onze houding ten opzichte van nieuwe ontwikkelingen.

Dat wil zeggen, wanneer technosociale systemen ons denken ondersteunen, verdiepen en versterken, zou Spinoza dat toejuichen. Alles wat ons helpt om de natuur, en dus ook de menselijke natuur, beter te begrijpen, vergroot onze vrijheid. In dat opzicht is AI een hulpmiddel en geen vijand. Het is een instrument dat, mits goed gebruikt, ons rationeel vermogen vergroot. Het probleem ontstaat pas wanneer we zaken als AI en sociale media niet meer zien als een middel door het gezag van autoriteit te geven of erger nog, wanneer autocratische en identitaire krachten aan de haal gaan met deze technologieën. Als we de uitkomsten die de kunstmatige intelligentie ons geeft blindelings volgen, geven we onze rede uit handen. Dat is precies wat Spinoza wil tegengaan. Hij waarschuwt mensen zich niet te onderwerpen aan iets wat buiten henzelf ligt zonder het te begrijpen of dat nu een godsdienst is, een politiek leider of algoritmes. Daarom spreekt hij in de *Tractatus* over elke vorm van geloof waarbij mensen hun macht uit handen geven aan onbekende krachten. Vertaald naar de huidige tijd slaat dat ook op technosociale systemen met hun digitale netwerken, schermen en data. Net als in zijn tijd liggen onvrijheid, angst en verdeeldheid op de loer. Een waakzame, actieve houding ten opzichte van de werkelijkheid is geboden.

De boodschap van Spinoza aan de huidige samenleving

Als Spinoza vandaag om zich heen zou kijken, zou hij waarschijnlijk met zorg maar zonder paniek (Spinoza wil immers dat we in onze reacties de meester zijn over de reacties op onze gevoelens) vaststellen dat veel samenlevingen worstelen met verdeeldheid, wantrouwen en in meerdere of mindere mate een terugval naar autoritaire neigingen. Dit is niks nieuws. De mens en de emoties die hij ervaart zijn in de kern niet veranderd. Wanneer angst, woede en onbegrip leidend zijn, vertroebelen ze ons verstand en vervreemden ze ons van onze vrijheid. Dat is ook wanneer macht wordt gebruikt om mensen te verdelen of om angst te zaaien, in plaats van om gemeenschappelijke belangen te dienen. En wanneer debat verandert in strijd en verschil in inzicht wordt gezien als een bedreiging in plaats van als een bron van geestelijke groei. Spinoza zou pleiten voor een democratie die zichzelf niet voortbouwt op de vluchtigheid van emoties en impulsen. Hij zou ons daarentegen aanmoedigen om te investeren in onderwijs, redelijkheid en samenwerking zonder idealistisch hoogdravend te zijn. Het zijn praktische voorwaarden om vreedzaam samen te leven. Vrijheid is daarbij niet het recht om alles te zeggen wat in je opkomt. Het is het vermogen om te begrijpen wat je zegt en waarom. Je kunt jezelf afvragen of we onze verantwoordelijkheid nemen op dit gebied. Dit zal niet voor elk persoon hetzelfde antwoord opleveren. Van belang is om te weten waar je zelf staat.

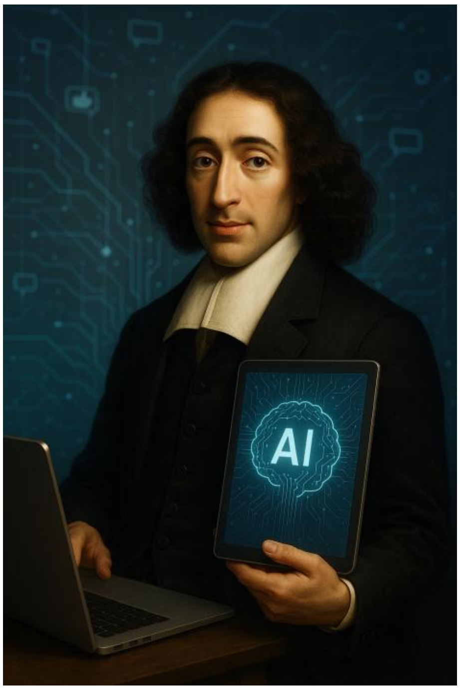

Spinoza in de tijd van nu
Afbeelding gemaakt met kunstmatige intelligentie

In de geest van Spinoza kunnen een aantal punten van aanbeveling voor de huidige maatschappij worden opgesteld:

- Spinoza zou grote zorgen hebben over censuur door overheden. Beperking van het publieke debat, desinformatie en emotioneel manipulatieve communicatie ondermijnen het menselijke verstand. Meer debatvoering is wenselijk. De pers en de media mogen niet zomaar worden beknot. De vrije pers moet gegarandeerd zijn.

- Spinoza zou moderne ideologieën (links, rechts, woke, anti-woke, nationalisme) mogelijk zien als seculiere vormen van religie die vaak gestoeld zijn op affecten, niet de rede. Zodoende zou Spinoza zich ook zorgen maken over sociale druk en afrekencultuur (cancel culture) door groeperingen. Een oplossing zou zijn om niet te denken in stringente dogma's of identiteit, maar een cultuur waar het verstand leidend is en rechtvaardigheid en liefde een belangrijke rol spelen. Verbondenheid door discussie en argumenten in plaats van een groepsgevoel op basis van identiteit en dooddoeners.

- Spinoza stelt dat een goede staat gericht is op het vergroten van de macht en vrijheid van burgers, en dat macht voortkomt uit collectieve rede, niet uit onderwerping. Hij is voorstander van een democratie waarin mensen als redelijke wezens samenwerken. Meer concreet komt dit in onze tijd neer op kleinschalige, deliberatieve democratieën met een hoge mate van participatie en transparantie van machtsstructuren en het onderwerpen aan beslissingen van democratische verantwoording, dus geen oncontroleerbare algoritmes of technocratische elites.

- In de ogen van Spinoza kunnen AI en sociale media eenvoudig leiden tot manipulatie doordat zij inspelen op de gevoelens van mensen. Daarom is transparantie over deze technologieën van belang. Zij moeten gericht zijn op kennisvergaring en in dienst staan van de rede. Daarom ook zouden sociale media gereguleerd moeten zijn. Het gaat hierbij niet om censuur maar om ervoor te zorgen dat irrationele passies niet de overhand nemen, waardoor elk rationeel debat gesmoord wordt. Feit is dat er regulering bestaat, maar die laat volgens Spinoza ongetwijfeld te wensen over.

- Spinoza ziet vrijheid als het hoogste doel van de staat. Een eerlijke economie moet iedereen in staat stellen zich te ontwikkelen zonder onderdrukking of armoede. Grote ongelijkheid ondermijnt vrijheid en geeft sociale onrust. Daarom moet zou de economie zo moeten worden ingericht dat er basiszekerheid is voor iedereen, dat extreme ongelijkheid voorkomen wordt, dat er toegang is tot onderwijs en ruimte voor zelfontplooiing en dat er democratische zeggenschap over economische structuren.

- Onderwijs vormt het fundament voor een vrije, gelukkige samenleving. In zowel de *Ethica* als de *Tractatus* komt naar voren dat ware vrijheid pas mogelijk is als mensen hun passies leren begrijpen en rationeel leren

leven. Op grond hiervan moet onderwijs niet alleen economisch nuttig zijn, maar ook zijn gericht op zelfkennis, logica, natuurbegrip en sociale deugden. Filosofie moet een centrale plek krijgen in het curriculum als oefening in vrijheid en rede (onder verwijzing naar de actieve emotie uit de *Ethica*). Ook op dit punt valt nog een wereld te winnen.

Niet lachen,
niet huilen,
maar begrijpen.

Uit Spinoza's 'Tractatus Politicus'

Bijlage 1 Leeslijst

Henri Krop – *Spinoza: Een paradoxale icoon van Nederland*
Toegankelijk en rijk boek over Spinoza's leven, denken en de historische receptie in Nederland.

Tinneke Beeckman – *Door Spinoza's lens*
Filosofische essays die Spinoza's ideeën koppelen aan actuele thema's als politiek, vrijheid en emoties. Helder en eigentijds.

Margareth Roodhuijzen – *Spinoza in 60 minuten*
Een snelle, toegankelijke inleiding voor absolute beginners. Compact en helder.

Maarten van Buuren – *Spinoza: Veldwerk van de vrijheid*
Uitstekende inleiding door een kenner die Spinoza's denken vlot en begrijpelijk uiteenzet.

Steven Nadler – *Spinoza: Een leven uit de schaduw*
Nederlandse vertaling van *Spinoza: A Life*. Prachtige biografie, goed leesbaar.

Marc de Kesel – *Achter de schijn van macht: Een filosofie van Spinoza*
Diepgravend maar toegankelijk werk over Spinoza's politieke filosofie, gericht op de verhouding tussen macht en vrijheid.

Hans Driessen – *Spinoza voor iedereen*
Beknopte, goed geschreven introductie voor wie kennis wil maken met Spinoza's kernideeën zonder voorkennis.

Tinneke Beeckman – *Macht en onmacht: Een filosofie van de actualiteit*
Geen boek *over* Spinoza, maar sterk beïnvloed door hem. Verbindt Spinoza's denken met hedendaagse kwesties.

Ger Groot – *De geest uit de fles: Hoe de moderne mens werd wie hij is*
Breed cultuurfilosofisch boek waarin Spinoza een centrale rol speelt. Geschikt als contextuele verdieping.

Joop Berding – *Spinoza in bedrijf: Over leiderschap en ethiek*
Spinoza toegepast op organisaties en leiderschap. Verheldert zijn ethiek in praktische context.

Irvain D. Yalom – Het raadsel Spinoza

Literaire biografie/roman over Spinoza's leven, de joodse gemeenschap. Diepgaand en meeslepend.

Bijlage 2 Axioma's in de *Ethica*

In Spinoza's systeem gebruikt hij axioma's om bewijzen te leveren voor zijn stellingen. Het systeem waarmee dat gebeurt kent de volgende onderdelen:

1. Definities: begrippen zoals "substantie", "attribuut", "God", enz.
2. Axioma's: zelfevidente waarheden, zoals hierboven.
3. Stellingen (proposities): logische gevolgtrekkingen op basis van definities en axioma's.
4. Bewijzen: waarbij je laat zien hoe de propositie volgt

De zeven axioma's in de *Ethica* (deel I) luiden in gangbare taal:

1. Alles wat is, is óf in zichzelf óf in iets anders.
2. Dat wat niet gekend kan worden door iets anders, moet door zichzelf gekend worden.
3. Uit een gegeven oorzaak volgt noodzakelijk een gevolg, en omgekeerd: zonder oorzaak is geen gevolg mogelijk.
4. Kennis van een gevolg hangt af van kennis van de oorzaak.
5. Dingen die niets gemeen hebben met elkaar, kunnen niet door elkaar worden begrepen: het begrip van het een sluit het begrip van het ander uit.
6. Een waar idee moet overeenstemmen met wat het idee representeert.
7. Als iets zo gedacht kan worden als niet bestaand, dan behoort zijn essentie niet het bestaan in te sluiten.

Voorbeeld

<u>Definitie: God (of substantie):</u> is een oneindig wezen dat in zichzelf is en door zichzelf wordt begrepen.

<u>Axioma (nummer 3):</u> Uit een gegeven oorzaak volgt noodzakelijk een gevolg, en zonder oorzaak is geen gevolg mogelijk.

<u>Stelling:</u> God (dat wil zeggen: een substantie bestaande uit oneindige attributen) bestaat noodzakelijk.

<u>Bewijs:</u>

- Alles wat bestaat moet een oorzaak hebben (axioma 3).
- Substantie (en dus God) bestaat uit zichzelf, en heeft geen oorzaak buiten zichzelf nodig (zie definitie).

- Als een substantie werkelijk uit zichzelf bestaat, dan moet zij bestaan. Haar aard is om te bestaan. Ze kan niet niet bestaan.
- Aangezien we denken over een oneindige substantie (met alle mogelijke eigenschappen), kan er geen reden zijn dat zij niet zou bestaan
- Dus deze substantie (God) bestaat noodzakelijk.

Colofon

Titel: Een korte verkenning van Spinoza. Zijn filosofie in de wereld van vandaag
Auteur: Marcel Geurtsen
Auteursrecht/Copyright: © 2025 (Cornelis Johannes) Marcel Geurtsen. Alle rechten voorbehouden.
Vormgeving & opmaak: Marcel Geurtsen (met behulp van kunstmatige intelligentie)
Eerste uitgave: juli 2025
ISBN: 978-90-9040668-8
Contact: marcel.geurtsen500@gmail.com

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur

Spinoza was niet alleen bij leven een omstreden filosoof. Na zijn dood is dat nog lange tijd zo gebleven, mede omdat zijn belangrijkste werk (de *Ethica*) pas na zijn overlijden is verschenen. Makkelijk leesbaar is zijn werk voor het belangrijkste deel evenmin. Het is soms erg abstract geschreven en vereist een pientere geest en een scherp redeneervermogen. De status van Spinoza als buitenbeentje heeft een lang naijleffect gehad. Zo is in zijn geboortestad Amsterdam pas relatief recentelijk een standbeeld in het centrum geplaatst en is er geen park, plein of brug naar hem vernoemd.

Het standbeeld van Spinoza in de binnenstad van Amsterdam

Dit boekje is bedoeld als een korte inleiding op Spinoza's denken voor eenieder die geinteresseerd is in zjin filosofie en zich afvraagt wat Spinoza bijzonder maakt en graag op een snelle, heldere en eenvoudige manier een indruk wil krijgen. Daartoe wordt besproken wie Spinoza was, hoe hij te plaatsen is tussen andere filosofen en wat de ideeën uit zijn belangrijkste werken zijn. Verder komt aan de orde waarom Spinoza nog steeds van belang is en hoe zijn filosofie zich verhoudt tot de tegenwoordige tijd. Wat zou Spinoza over onze huidige samenleving zeggen? Ongetwijfeld zou hij ook nu weer die scherpzinnig observerende buitenstaander zijn.

ISBN 978-9-09040-668-8
9 789090 406688